

Егемен Қазақстан

Қазақ жер-суы үшін күрескен қайраткер

Революцияға дейінгі ұлт қайраткерлерінің өмірі мен қызметіне шұқшия көз салуым өткен ғасырдың 80-жылдарынан басталған еді. Бұл әуестігіме, әсіресе, «Социалистік Қазақстан» газеті үшін Бірінші орыс революциясының 80 жылдығына орай мақала әзірлеу барысындағы ізденістерім ерекше серпін берді. Бүгінде жұртшылыққа кеңінен әйгілі Қоянды петициясын сонда мұрағат қорынан кезіктірген едім. Азаттық қозғалысының ғасыр басындағы көріністері 1905 жылы заман талабына сай жаңаша өрістеу жолына түскенін алғаш сол тілек-хаттан шамаладым. Мәселеге қызығушылығым арта түсіп, қозғалыс қайраткерлері мен олардың іс-әрекеттері жайында көбірек біліп алуға тырыстым. Білген дерім мен қорытқандарым кезін де белгілі дәрежеде мерзімді басылымдарда жарияланып тұрды. Қазірде де солай. Кейіпкерлерімнің арасында қазақ даласындағы әділет, теңдікті көксеген ХХ ғасыр басындағы ұлттық қозғалыс көшбасыларының бірі Бақытжан Бисәліұлы Қаратаев та бар. Мен бұл кісінің өмір жолын, ол бел ортасында жүрген оқиғаларды түрлі еңбектер, зерттеулер, естеліктер, қайраткердің өз жазғандары арқылы жан-жақты қарастырдым. Қарастыра келе, оның алғашқы

революция жылдары қазақ мүддесі жолында аянбай күресіп, нақты істер тындырған үлкен күрескер болғанына көзім жетті. Осы жайында айтқым келеді.

Көзіқарақты оқырманға көп тен мәлім, Бақытжан Қаратаев Импе ра торлық Санкт-Петербург университетінің заң факультетін есімі бетіне ойып жазылған алтын медальмен 1890 жылы бітірген. Жас маман билік жасаушы сенатта қалдырылады. Сонда бір жылдай жұмыс істейді. Одан Кутаисиге тер геушілік қызметке жіберіледі. Ол қоғамдық-саяси тыныс-тіршіліктің астанадағы буырқанысын студенттік шақтан білетін, біліп қана қоймай, араласып та жүрген, сонысы үшін полиция тарапынан бақылауда болып, ескерту алып та үлгерген. Ал Кавказда грузиндердің саяси қозғалысын өз ынтасымен қатар, қызмет бабына орай да жан-жақты таныды. Көптеген қоғам қайраткерлерімен тікелей таныс болды, империядағы ұлт мәселесін терең тани түсті. Алты жылдан кейін туған өлкесіне, Қазақ елінің батысына оралғанында, отарлық озбырлықтың мұнда бұрынғыдан да өрши түскенін көрді. Ішкі губерниялардан шаруаларды қазақ жеріне әкеліп қоныстандыру үшін қазақты үйреншікті жер-суынан түрлі әдіспен ығыстыру әрекеттері көз алдында жүзеге асырыла бастады. Отар қамытын киген қазақтың соңғы наразылық көтерілістері Қаратаевтың бала кезінде, 1869–1870 жылдары империяның қарулы күшімен тұншықтырылған еді, содан бері іштен тынған халық енді ата-қонысынан амалсыздан көшіп жатқан. Қаратаев мұндай заңсыздыққа ара түсе алмады. Бәлкім, ара түспек әрекеттерінің салдарынан болар, оған өлкеде білім-білігіне сәйкес қызмет тұтқасы ұстатылмады. Сондықтан жеке адвокаттық кәсіппен шұғылданып жүрді.

Империядағы революциялық қозғалыстың дүмпі оны нақты саяси жұмысқа араластырды. Үкіметтің шегі ніс терге баруы нәтижесінде туған 1905 жылғы құжаттар – халықтан мұқтаж дықтары көрсетілген петициялар қабылдау (18 ақпандағы), елде ождан бостандығын қамтамасыз ету (17 сәуірдегі) туралы патша рескриптері мен заң шығаруға кеңесшілік жасайтын жоғарғы мекеме құру жөніндегі ішкі істер министрі ұсынған жоба – ұлт қайраткерлерінің, соның ішінде Бақытжан Бисәліұлының да қоғамдық белсенділігін арттырды. Ол Орал облысы қазақтары тарапынан министрлер кабинетіне петиция берілуін ұйымдастырды. Халық бастан кешіп жатқан рухани қыспақ пен жер таршы лығы баян етілген, болашақ Мемлекеттік думада қазақ өкілдеріне де орын берілуі жайында ел өтініші тұжырымдалған талап-тілектерін зиялылар делегация сымен бірге 1905 жылғы жаз да императордың қабылдауына кіріп те білдірді. Бұл әрекетті большевизм идеологтары тарих сахнасынан кеткендерінше «атқамінерлердің патшаға жағымпаздануы» деп бағалаудан танбады. Мәселен, Зейнеп Ба қытжанқызы Қаратаеваның әкесінің қызметін жұртшылыққа дұрыс түсіндіруді сұраған хатына орай республика Партия тарихы институтының директоры Жоғарғы Кеңес Төралқасына 1986 жылғы 16 сәуірде қайтарған жауабында: «Қаратаев Б.Б. Қазақстанның Октябрь кезеңіне дейінгі феодал-бай интеллигенттері лидерлерінің бірі, кадет партиясының мүшесі болған. 1905 жылғы шілдеде қазақ байфеодалдары мен кадеттерінің делегациясын басқарып, II Николай патшаның мұрагерінің тууымен құттықтауға барды. Қабылдау кезінде патшамен бірге суретке түсті», – деп жазды.

Шынтуайтына келгенде, Қаратаевтың зиялылар өкілдерімен патша алдына барып өтініш білдіруі империядағы жалпы наразылық қозғалыстарын үстемелей түсіп, әйгілі 17 қазан манифесінің тууына өз деңгейінде ықпал етті, сөйтіп, шақырылмақ Мемлекеттік думаға қазақ арасынан да депутаттар сайлануына олар қол жеткізді деп сеніммен айтуға болады. Аталмыш хаттағы патшаны мұрагерінің туған күнімен құттықтауға Қаратаевтың «қазақ байфеодалдары мен кадеттерінің делегациясын басқарып» барғаны хақындағы тіркеске мұқият назар салсаңыз – республика партия тарихшыларының әсіре леу мен бұрмалауға тарих сахнасы нан кетер алдында да оң иығын беріп тұрғанын аңғарасыз. Делегация II Николайдың қабылдауына кірген шақта кадет партия сы әлі ұйымдаспаған болатын.

Конституцияшыл-демократтар партиясы 17 қазан манифесімен қатар өмірге келді. Қазақ зиялылары бұл сая си оқиғаға үлкен үміт арта қа ра ды. Тарихта айтылатын «бес

қазақ облысының өкілдері» Орал қаласында Бақытжан Қаратаевтың бастауымен бас қосып, сондай саяси ұйым құру қажеттігі жайында ақылдасты. Олар, бірақ, тарихи еңбектерде әсіреңкі баға беріп айтылып жүргендей, партияны құрумен шұғылданған жоқ. Қазақ конституциялық-демократиялық партиясы 1905 жылғы желтоқсанның екінші жартысында Орал қаласында өңір аймақтары өкілдерінің жиналысында құрылып, оның Бақытжан Қаратаев бастаған Орталық комитеті сайланды. Сондай ұйымның 1906 жылдың басында Семейде ұйымдасуы ықтимал еді, бірақ, «бес қазақ облысы өкілдерінің» Оралдағы съезіне қатысушы Әлихан Бөкейханов Семейде өтпек жиналысқа бара жатқан жолында тұтқындалды. Ол кадеттер партиясы мен оның бағдарламасы жайында өзі Мемлекеттік думаға депутат болып сайланғаннан кейін, 1906 жылдың жазында, Петербургке жүрер алдында өткен жиналыста әңгімеледі. Бірақ онда партия құру немесе жұрт жалпы бағытын мақұлдап тұрған партияның бөлімшесі ретінде рәсімделу тұрғысынан ешқандай іс-әрекет жасалмаған-ды. Сондықтан да, Оралда 1905 жылы Бақытжан Қаратаевтың басшылығымен құрылған қазақ кадеттерінің ұйымы Қазақстан аумағындағы тұңғыш және жалғыз ұлттық саяси партия болды. Қазақ конституцияшыл-кадеттері өз партиясының бағдарламасына империя астанасында шаңырақ көтерген кадеттер ұстанымын негіз етіп алғанмен, оның кей бабын ұлт мұқтажына орайластырып, қайта тұжырымдады.

Жоғарыда аталған 1986 жылғы хатында Қазақстан Партия тарихы институты Қаратаевты «аграрлық мәселеде царизмнің отарлау саясатын қуаттады» деп күстәналап, нақты жағдайды бұрмалаған еді. Ал іс жүзіндегі ахуал басқаша болатын. Империя құрсауына түскелі Қазақ елінде жер мәселесінің мейлінше өзекті болып кеткені Оралға партия құру жиналысына жиналған делегаттардың баршасына аян болатын. Еділді, Жайықты алған орыс патшасы қазақтың атамекенін қусырып келе жатқалы талай жыл болған. Қазақ халқы орман-тоғай, шалғынды жер-судың көбінен айрылды. Жаулаушылар жайылымды тарылтып, қоныстарды бірінен соң бірін өз қарамағына алды. Үкімет өзінің заңдарымен қазақ жерін мемлекет меншігі етіп жариялады. Мемлекет меншігі деп тапқан шұрайлы аумақтарға ішкі жақтан ауған келімсектерді орналастырды. Ал тіршілікке қолайсыз өңірлерге ауысқан жергілікті халық күн өткен сайын кедейлене берді. Сондықтан да қазақ партиясы байырғы ата-баба жерін өзіне қайтарып алу және оны сақтау жолында күреседі деп ұйғарылды. Бұл үшін бағдарламада аталмыш мақсат былай тұжырымдалды: «Қазақ халқының жері мен суы мәңгілік өзіне тән, қазақ жерінің заңды қожайыны – қазақ және оған ешкімнің ортақтығы жоқ». Қазақ партиясы әне-міне депутаттар сайланғалы тұрған Мемлекеттік думада жасалуға тиіс империяның негізгі заңына осы ақиқаттың еш бұлтасыз жазылуы үшін күреседі. Қаратаев пен оның үзеңгілестері үкіметтің қазақ жеріне қарашекпендер мен мұжықтарды көптеп көшірудегі мақсатының ішкі облыстарда жер тапшылығына байланысты туындап жатқан жанжалдан өз алпауыттарын құтқарып алу екенін бек түсінді. Мұны қазақ жер-суы есебінен жасаудың бұрыстығын, мұқтаждарды жермен қамтамасыз ету ісін өз аймағында да реттеуге болатынын атап көрсетіп, партияның бағдарламасына «орыс мұжықтарының жері өздерінің отырған жерлерінде көбейтілсін» деген талапты тұжырымдап қосты. Алғашқы ұлт партиясын құрушылар «қазақ жері мәңгілік өз қарамағында қалсын, оны өздерінің рұқсатынсыз ешкім ешқашан ала алмайтын болсын» деген сенімде еді. Олар сол сенімдерінің негізгі заңға кіргізілуі үшін күресуге құлшынды. Байқалып тұрғандай, тұңғыш ұлттық партияны мақсатты түрде арнайы құрып отырған Қаратаев «патшалықтың отарлау саясатын қолдады» деудің қисынсыз жала екенін бұдан оңай аңдауға болады.

Рас, Санкт-Петербургтегі кадеттер партиясының көсемдері қазақ кадеттерінің жер-су хақында мұндай еркінсуін көтермеді, ащы сынға алды. Бәлкім, сондықтан да болар, Қаратаев Екінші Думаға депутат болып сайланып келгенінде, парламенттің кадеттер фракциясына емес, мұсылмандар фракциясына тіркелді. Бірақ бұл өздерін «Халық бостандығы» партиясы деп атаған кадеттермен оның мүлдем ат құйрығын үзіскені деген сөз емес-ті, ол алға қойған мақсатын орындау үшін олармен де, октябристермен де,

социал-демократтармен де қызметтес болып жүрді. Ал Қаратаевтың ІІ Мемлекеттік дума құрамында жұмыс істеген кезінде күйттеген басты шаруасы – қазақ халқының пешенесіне жазылған өткір де өзекті мәселені, бабалар аманат еткен атамекеніндегі шұрайлы жер-суын озбырлықпен орынсыз отарлаудан қорғауға тырысуы еді. ІІ Дума мүшесі Бақытжан Қаратаевтың бұл ретте атқарған ісі оны сол тұстағы ұлт қайраткерлерінің ең озық ойлысы, ең шоқтығы биігі етіп көрсетеді. Парламенттік күрес жолында мүмкін болғанның бәрін жасаған белсенді де беделді қайраткер екенін танытады.

Қаратаев өткір де дәл пайымдарымен билікке көп қолайсыздық туғызған болатын. Ол, Орал облысынан сайланып келген депутат, Екінші Мемлекеттік думаның мүшесі ретінде, жер мәселесін әрдайым жалпықазақ мәселесі етіп қойып отырды. Қазақ даласының әр облысынан сайланған өкілетті өкілдерді (Ақмоладан молда Шәймәрден Қосшығұлов, Семейден болыс Темірғали Нүрекенов, Торғайдан заңгер Ахмет Бірімжанов) бастап, бас министр Столыпиннің алдында қоныс аударушыларға беріліп жатқан Семей, Орал, Торғай облыстарындағы жерлерді қорғауға тырысты. Жерге орналастыру және жер өңдеу істерінің бас басқарушысы князь Васильчиковке кіріп, осынау ауыл істері министріне олар кейінгі жылдары орын алып отырған жер-суға қатысты мәселелерді өздері өкілдік етіп отырған өңірлердегі биігі етіп көрсетеді. Парламенттік күрес жолында мүмкін болғанның бәрін жасаған белсенді де беделді қайраткер екенін танытады. Қаратаев өткір де дәл пайымдарымен билікке көп қолайсыздық туғызған болатын. Ол, Орал облысынан сайланып келген депутат, Екінші Мемлекеттік думаның мүшесі ретінде, жер мәселесін әрдайым жалпықазақ мәселесі етіп қойып отырды. Қазақ даласының әр облысынан сайланған өкілетті өкілдерді (Ақмоладан молда Шәймәрден Қосшығұлов, Семейден болыс Темірғали Нүрекенов, Торғайдан заңгер Ахмет Бірімжанов) бастап, бас министр Столыпиннің алдында қоныс аударушыларға беріліп жатқан Семей, Орал, Торғай облыстарындағы жерлерді қорғауға тырысты. Жерге орналастыру және жер өңдеу істерінің бас басқарушысы князь Васильчиковке кіріп, осынау ауыл істері министріне олар кейінгі жылдары орын алып отырған жер-суға қатысты мәселелерді өздері өкілдік етіп отырған өңірлердегі ахуалмен байланыстыра әңгімеледі.

Қазақ Даласына орталықтан ашқұрсақ ша руаларды тоғыту ісін доғарса, переселен қозғалысын уақытша болса да тоқ тата тұрса, ішкі губерниялардан қоныс аударушыларға жер беруден бұрын, бірінші кезекте, қазақ халқын жер - мен қамтамасыз етсе деген тілек айтты.

Думадағы қазақ қайраткерлерінің ұдайы ізденістері нәтижесінде, министрлер кеңесінің төрағасы Столыпин Дала облысы қазақтарын жерге орналастыру мәселесі бойынша Ішкі істер министрлігі жанынан комиссия құруға мәжбүр болды. Переселен істерін қазақ халқының нақты мұқтаждықтары мен мүдделеріне үйлестіруді көздеуге тиіс бұл комиссияның алғашқы отырысы 1907 жылғы 24 наурызда өтті. Оған Қаратаев бастаған қазақ депутаттары да қатысып, өз жер-суларын қорғайтын сөздер айтты. Жергілікті халықтың әдет тегі өмір салтын, шаруашылық қалпын өрескел бұзып жатқан қоныс аудару мәселесін реттеуді төтесінен қойды.

Қаратаев Екінші Думаға мүше болғаннан кейін, конституцияшыл демократтармен ескі байланысын жаңғыртты. "Халық бостандығы" партиясының төрағасы Петрункевич орталық комитеттің І сәуірдегі отырысында Қаратаевты серіктерімен бірге тыңдады. Олар сол жолы кадеттік орталық комитетке Орал, Торғай, Семей облыстарында үкіметтің переселен саясаты салдарынан орын алған қазақтың ауыр ахуалы жайында айтты. Депутация көтерген бұл мәселе жөнінде кадеттер партиясының орталық комитеті таяудағы күндердің бірінде арнайы мәжіліс құрмаққа уәде етті...

Князь Васильчиков қуынушы Қаратаевқа алдына алғаш келгенінде ХХ ғасырда мал соңында көшіп жүрудің қалыптағы құбылысқа жатпайтынын айтқан. Сондықтан көшпенділерді отырықшы ету керек деген, яғни үкіметтің переселен саясатын өте дұрыс деп есептейтінін аян еткен. Алайда, Қаратаевтың иланымынша, үкіметтің сол тұстағы

саясаты қазақтарды отырықшы етуге емес, керісінше, құнарсыз шөл далаларда мәңгі босып, көшіп жүруге итермелейтін...

Үкімет басы Столыпин Думаға алғаш 6 наурызда келгенінде, патшаның қалауымен жасалып отырған өзгерістердің бәрі Ресейді құқықтық мемлекетке айналдыруға тиіс деген-ді. Үкіметтің міндеті ретінде шаруалардың мұқтаждықтарын заңды жолмен шешу ретін көрсетуді айтқан. Шаруаларға жағдай жасау үшін, оларға мемлекет жерлерін бөліп беретінін, жерді шаруалардың емін-еркін сатып алу мүмкіндігін арттыруға Шаруа банкі жәрдемдесетінін әңгімелеген.

Шаруалардың общиналардан шығу мүмкіндігін қамтамасыз ету, олардың жеке қожалық құру және хуторлық иелікке көшу мүмкіндіктерін жеңілдету үшін арнайы заңдар ойластырып отыр, олардың бәрі үкімет тарапынан Мемлекеттік дума мен Мемлекеттік кеңестің қарауына ұсынылады. Осындай хабарламасын премьер Столыпин: «Ұлы Мәртебелінің үкіметі таза орыстық үкімет болуға тиіс, солай болады да», – деп аяқтады. Оны Кутаиси депутаты Церетели, Думаның басқа да солшыл мүшелері қатты сынады. Үкіметтің Бірінші Думаны жерсу мәселесіне бола қуғанын еске алды. Жерді мәжбүр ету жолымен бөліп алу жайында мәселе қойылған кезде, үкімет баса-көктеп, помещиктердің мүддесін қорғап шыға келді деді. Сол әдетін Екінші Думада да жалғастырып тұрғанын айтты. Одан фракциялар өкілдері өз мәлімдемелерін жасады. Соларды талдай келе, Дума мінбесіне үшінші рет көтерілген Столыпин солшылдарды «мемлекеттілігімізге қарсы тұрушылар» деп бағалады, олар «радикализм жолын, мәдени дәстүрлерден азат болу жолын таңдағысы келеді. Түсініңіздер, оларға ұлы сілкіністер керек, ал бізге ұлы Россия қажет!» деді. Үкіметтік бағдарламаны қостаған октябрист-депутат Тетеревенков сөзінде: «Мен қоныс аударушылық қозғалыс тек егінші халық мүддесі үшін емес, сонымен бірге, шет аймақтарды отарлау үшін өрістетілуге тиіс деп санаймын, – деген пікір білдірді. – Біз өзіміздің шет аймақтарымызды өз адамдарымызбен қоныстандырып болмайынша, ол жерлерді өз қарамағымызға нық бекітіп ала алмаймыз... Сондықтан да Мемлекеттік дума қоныс аударту қозғалысын ретке келтіру үшін барлық шараны жасауға тиіс, өйткені, шаруаларды Дала өлкесіне көшіріп, қоныс аударту – жер мәселесін шеше отырып, дикандарды жермен қамтама сыз ете отырып, сонымен бірге, Рос сия ға оның шет аймақтарын мәңгі тиесілі етіп бекітіп береді». Осындай тұжырымдардан кейін сөз кезегі әрең дегенде Қаратаевқа тиді. «Мырзалар, бұл мінберден қазақ халқының атынан ешкім сөйлеген жоқ, – деді ол. – Соған қарамастан, біздің мемлекетіміздегі әбден шиеленіскен аграрлық мәселені шаруаларды Дала облыстары аумағына, атап айтқанда, Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісу облыстары аумағына көшіру арқылы шешіп тастамақ болуда. Аграрлық дағдарыстың шешіміне шаруаларды Орта Азияға қоныстандыру жолымен қол жеткізуге біздің оң жақ орындықтарда отырған бауырларымыз айрықша құмарлық көрсетті».

Осы «оң жақ орындықтарда отырған бауырлардың» көзқарастарын жер өңдеу мен жерге жайғастыру жұмыс тарының бас басқарушысы князь Васильчиков пен Министрлер Кеңесінің төрағасы Столыпин парламентте қорғап отырғанын атап айтты. Одан: «Бірақ қазіргі уақытта Мемлекеттік дума мүшелерінің ешқайсысы мыналарды сұраған жоқ, шындап келгенде білуге де тырысар емес: шаруаларды көшіріп апарып қоныстандырарлықтай артық жерлер қазіргі сәтте азиялық облыстарда бар ма, ол жаққа шаруаларды қоныс аудартуға есіл-дертіңмен жаныңды салып кірісерліктей дайындығың бар ма, табиғи-тарихи, шаруашылыққа жарамдылық, топырақ пен ауа райы жағынан Дала облыстарының барлық бөлігі түгелдей зерттелді ме, жоқ па? Ешкім мына мәселені ойлап басын қатырған жоқ: осы қоныс аударту шаруалардың өздерінің де, қазақтардың да шектен шыға қиналуымен астасып кетпес пе екен, осы қоныс аударту туземдік қазақтардың қожалықтарының күйреуімен және қожырауымен астасып кетпес пе екен? – дей келе, – Жергілікті халық мүддесімен үйлестірілмеген қоныс аудару, қалай болғанда да, әділдік ретінде құрметтеле алмайды. Ол әрқашанда күштінің әлсізге зорлықпен күш көрсетуі ретінде ғана бағаланады», – деген ойын айтты. Содан соң үкіметтің «қазіргі

таңда... шаруаларды әлден-ақ тек көшіріп апарумен ғана» емес, «сонымен бір мезгілде бұл ведомство қазақтарды олардың бауыр басқан ұяларынан, олардың үйлерінен топ-тобымен қуып шығарып жіберумен» шұғылданып отырғанын нақты мысалдар келтіріп әшкереледі. Үкіметтің «помещиктік мүддені... қорғау мақсатында жеріне шаруаларды көшіріп апарып қоныстандыру арқылы қазақтарды жәбірлеп отырғанын» шегелеп көрсетіп, «жекеменшік иеліктер дегі жерлерді мәжбүрлеу жолымен иеліктен шығарып алуды қалайтын барлық оппозициялық фракцияларға қазақтардың әрқашан тілектестікпен қарайтынын» жария етті. 1907 жылғы 16 мамырда жасалған бұл батыл мәлімдеме жарты айдан кейін орын алған «3 маусым» төңкерісіне ұласты...

Қаратаевтың аграрлық мәселедегі ұстанымы большевиктер көсемі В.Лениннің назарына іліккені мәлім. Ол өзінің «Социал-демократияның 1905–1907 жылдары болған бірінші орыс революциясындағы аграрлық бағдар ламасы» атты мақаласында Бақытжан Бисәліұлының Думадағы сөзінен үзінділер келтірді. Дума тарқағаннан кейін, патшалықтың Оралдағы әкімшілігі оны, үкімет бағытына кереғар көз қарасына бола, қабылдаудан қашқақ тады. Бірақ Қаратаев қазақ жер-суын қорғау әрекеттерін жалғастыра берді. III Мемлекеттік думаға Мұсылмандар фракциясы арқылы «Қазақтарды жерге орналастыру туралы» арнайы заң жобасын енгізу әрекетін жасады. Ол сәтсіз аяқталған соң, шұрайлы жерсудан мүлдем айырылып қалмаудың тиімді жолы ретінде үкіметтің заңдары ауқымында отырықшылыққа көшу жолын ұсынды. Оны көзі ашық, оқыған интеллигенция өкілдері «Айқап» журналында жарияланған мақалаларында қолдады. Жерсуды ұстап қалудың жолы ретінде Бақытжан Қаратаев 1910 жылы бір болыс қазақтарына жер үлесін кестіріп алып, отырықшылық қалыпта егін салып, мал бағудың жаңа үлгісін нақты ісімен өзі көрсетті. Бұл жайында баспасөз арқылы: «Енді Шідерті болысының қазақтары шүкір етеді: ортамызға қарашекпенділерді кіргізбедік, пайдалы жерімізді өзіміз алып қалдық», – деп хабарлап, сол үлгімен халықты «қала салып отырықшы» болуға, «көшпелі атақтан құтылып, шаһарлы отырықшы атануға» шақырды. Өйткені, деді ол, «көшпелі болып жүре берсек жерден, судан айырылатын көрінеміз». Алайда, қазақ интеллигенциясының екінші беделді тобы бұл бастаманы қолдамады. Сол жылдары мүмкін болған эволюциялық жолмен отырықшылыққа көшпеген қазақ елінің большевиктік солақай реформалар кезінде қандай қасіретке душар болғаны баршаға белгілі...

Бақытжан Қаратаевтың жер мәселе сіндегі көзқарасы мен атқарған істері оның империя ішіндегі қазақ мүддесін мейлінше ұтымды жолдармен қорғауға тырысқан аса көрнекті тұлға болғанын айғақтайды. Ол ағартушылық жұмыстармен, баспасөз ісін жолға қоюмен, қазақтың діни иланымын қорғау істерімен шұғылданды. Алда тұрған міндеттерді айқындау үшін жалпықазақ съезін шақыруды қолдады. Бұл мәселеде де зиялылардың екі жарылғаны мәлім. Ақыры, қазақ съезі монархия құлағанша жиылмады...

Қаратаев Кеңес өкіметін қолдап, оны орнатушылардың қатарынан табылды. Оралда ақтардың түрмесінде отырды. Қазақ жастарынан әскери жасақ құрды, әйгілі Чапаев дивизиясы атты әскер бригадасының саяси комиссары және командирі болды. Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Лениннің қолынан Қазақ революциялық комитетінің мүшесі екенін куәландырған мандат алды. Қазақстан Кеңестерінің I және II съездеріне делегат болды. Жаңы ұлғайған шағында ғылыми-зерттеу - шілік жұмыстармен айналысты. Орал губерниясындағы революциялық қозғалыстан, Алашорда тарихынан, Әлі би Жангелдиннің әйгілі жорығынан елеулі еңбектер жазды, Орал қаласын ақтардан азат ету, Чапаевтың қаза табуы жайында құнды естеліктер қалдырды. 1934 жылы Ақтөбе қаласында дүниеден өтті. Оның бір ұлы (Шәміл, ол кеңестік ірі әскери қайраткер болды, саяси қуғын-сүргін жылдары репрессияға ұшырады) – қызылдардың, енді бір ұлы (Мұрат) Алаш әскері қатарында қызмет етті. Екеуі де, әкесі Бақытжан Бисәліұлы тәрізді қазақтың музыкалық мұрасын жиі - наушы Александр Викторович Захарович - вичке ән - күйлер жаздырған болатын.

Қаратаевтың өмірі мен қызметіне кеңестік кезеңде орын алған ресми көзқарасты шет-жағалай айта кеттік, ал тәуелсіздік дәуірінде түрлі зерттеулер жүргізіліп, бертінде ғылыми конференция өтті. Дегенмен, есімін сіңірген еңбегіне сай ардақтау ісі әлі де өз кезегін күтіп тұр...

Бейбіт ҚОЙШЫБАЕВ

Суреттерде: Б.Қаратаев. 1890 жыл; II Мемлекеттік дума мүшелері (сол дан оңға қарай) Ф.Еремін, Б.Қаратаев, А.Бірімжанов. 1907 жыл.